

BEVEZETÉS

A Kárpát-medence

Ha ránézünk Európa térképére, a földrész közepén nyomban feltűnik egy hegykoszorúk által övezett, ovális alakú medence. A térséget nyugaton az Alpok zárja le, északon, valamint keleten és délen – egy darabon – a Kárpátok határolja. Területe körülbelül 300 ezer négyzetkilométer. Legnagyobb folyója a nyugati kapun belépő Duna, amely egy ponton dél felé kanyarodva, hosszanti irányban keresztbe metszi a medencét, majd messze lent, a Balkáni-masszívumnál kilép a Fekete-tenger felé. Ez a Kárpát-medence.

Természeti adottságainál fogva a Kárpát-medence emberi letelepedésre rendkívül alkalmas terület. A nyugati civilizáció alapjait – akárcsak Európa nyugati régiójában – itt is a Római Birodalom fektette le, amelynek egyik tartománya, Pannónia, a medencének a Dunától nyugatra eső felén volt megtalálható. A medence keleti részét – a mai Erdélyt – egykor uraló dákokat az időszámításunk utáni 2. évszázad elején a rómaiak kegyetlen harcokban kiirtották vagy elhurcolták rabszolgának, létrehozva a kérészetűnek bizonyult, másik kárpát-medencei római tartományt, Dáciát.

A népvándorlás viharai végigszántottak a medencén, míg az időszámítás utáni 9. században utolsóként érkező magyar törzseknek sikerült megvetniük a lábukat. Az első millennium évében megszületett a magyar állam, amely páratlanul gyorsan illeszkedett be a nyugat-európai társadalomszerveződés rendjébe. A Kárpát-medence népessége etnikailag sosem volt homogén. A magyar honfoglalás idején éltek itt többek között zsidók és szlávok, akik megélték és átvészelték az államalapítást. A középkor folyamán folyamatosan érkeztek a betelepülők – ezeknek egy része megtartotta, más része pedig elvesztette etnikai identitását. Az előbbieket közül kiemelkedő szerepet játszottak a szászok, akik a nyugat-európai városokhoz hasonló városokat hoztak létre, és a medence északi és keleti zónáiban mind a mai napig jelen vannak.

A magyar állam első fél évezrede során kiegyenlítődték a medence egyes régiói közötti különbségek, s bár megmaradt az etnikai sokszínűség, a magyar etnikum részaránya a lakosságon belül 75 százalék körül stabilizálódott. Az első fél évezredet követő két évszázad során bekövetkezett események hatására az etnikai arányok drasztikusan megváltoztak. A magyar állam területe három részre szakadt. A középső részt kihasították a Kárpát-medencébe betörő törökök, a nyugati rész a Habsburg-dinasztia jogára alá került, a keleti rész pedig – a függetlenség látszatát megtartva – a Török Birodalom csatlósaként folytatta életét. Mire a Habsburgok a 18. század elejére a Kárpát-medencéből kiűzték a törököket, és Erdélyt leválasztva fennhatóságuk alá vonták a magyar államot,

mélyrehatóan átrajzolódott a térség etnoökológiai térképe. A háború okozta károk főleg az eredetileg magyarok által lakott területeket sújtották. A Felvidéken a szlovák lakosság érintetlenül vésztele át a török hódoltság másfél évszázadát. A helyreállítási periódus során svábok és szerbek telepedtek meg jelentős számban az országban, Erdélyben pedig a románok kerültek túlsúlyba.

A Habsburgok birodalma 1867-ben átalakult Osztrák–Magyar Monarchiává, ami azt jelentette, hogy a Kárpát-medence – 1526 óta először – újra teljes egészében magyar államterületté vált. Az egység azonban nem tartott sokáig. A Monarchia vesztésként került ki az I. világháborúból, s a vereség eredményeként a két társország, Ausztria és Magyarország területe felosztásra került. A már régebben fennálló országok területe megnőtt, s új országok is létrejöttek. A Kárpát-medencét korábban elfoglaló Magyarország új határai már csak a medence középső részét fogták közre. Az új helyzet eredményeként a nyugati karéj az újonnan szerveződő Osztrák Köztársasághoz került; az északi régiókat a korábban nem létező Csehszlovákiához csatolták; a keleti rész és Erdély, Románia területét növelte; a medence déli vidékét pedig a Szerbia köré szerveződő SHS Királyság, más néven Jugoszlávia szerezte meg.

Az 1. táblázat azt mutatja be, hogy a Kárpát-medence területét elfoglaló történelmi Magyarország területén és az ott élő lakosságon milyen arányban osztoztak a nemzetközi elrendeződés folytán kialakult közép-európai országok. A táblázatból az is kiderül, hogy a különböző országokhoz került lakosság mekkora hányada volt a kulturális és etnikai értelemben magyarnak számító lakos. Ezek az emberek korábban osztrák–magyar állampolgárok voltak. Az I. világháborút lezáró versailles-i békeszerződések az osztrák–magyar állampolgárokból, köztük a magukat magyarnak vallókból, megkérdezésük nélkül magyar, csehszlovák, román, jugoszláv, kisebb részben pedig olasz és lengyel állampolgárokat csináltak.

Az 1. táblázatból látható, hogy a felosztás eredményeként Magyarország újraszabott területein felülreprezentálódott a Kárpát-medencében élő lakosságnak korábban csupán 54 százalékát kitevő magyarság, és aránya a medence területéből

1. táblázat

A Kárpát-medence területének és népességének megoszlása 1920 után¹

	Területrészesedés (km)	Magyarok száma	Magyarok aránya
Magyarország	92 963	7 615 117	88,3
Románia	103 093	5 257 467	31,6
Csehszlovákia	61 633	3 517 568	30,3
SHS királyság	20 551	1 509 295	30,3
Ausztria	4 020	291 618	8,9
Olaszország	21	49 806	13,0
Lengyelország	589	23 662	1,0
Összesen	282 870	18 264 537	54,5

¹ Forrás: Romsics, 1999, 143.

erőteljesen részesedő országokban mindenütt meghaladja a 30 százalékot. E magyarságból rekrutálódtak a dél-szlovákiai, kárpát-ukrajnai, erdélyi, vajdasági magyar kisebbségek. Leszármazottaik, ha csökkenő arányban is, a 20. század történelmi hányattatásai ellenére mind a mai napig ott élnek, ahol elődeik.

Magyarországon a 20. század során a magyarok aránya a 100 százalék felé közelít, a többi országban az eredeti arányokhoz képest viszont csökkent. A 2. táblázat az 1991-es helyzetképet mutatja be.

2. táblázat

Magyarok a Kárpát-medencében (1991)²

	Magyarok aránya
Magyarország	98,5
Szlovákia	11,5
Ukrajna	13,4
Románia	21,0
Szerbia	16,9
Szlovénia	9,0
Ausztria	2,5

Bár a II. világháborút megelőző pár évben Magyarország és vele együtt a többi közép-európai ország határai jelentősen változtak, 1945-öt követően visszaállt az 1920-as helyzet. Magyarország határai 1991-ben, egy jelentéktelen 1945-ös változást leszámítva, ugyanazok, mint 1920-ban voltak. Szlovákia függetlenné vált, Kárpátalja 1945-ben elkerült Csehszlovákiától, s ma a Szovjetunió egyik utódállama, Ukrajna része. Erdély (s vele a Partium) Romániáé maradt, Jugoszlávia pedig a töredékére zsugorodott. Az egykor Jugoszláviához került magyarországi terület nagyobb része a maradék Jugoszlávia egyik tagköztársaságához, Szerbiához tartozik, másik, kisebb része az önállóvá vált Szlovéniához. Ausztria és Magyarország határai 1920 és 1991 között nem változtak.

Vizsgálatunk helyszíne a Kárpát-medence térsége, ahol, ha nem is a korábbi mértékben, de még mindig tarka keveredésben élnek együtt a különböző etnikumok, amelyek korábban egy és ugyanazon állami keretben éltek. A térség felett viharzó 20. századi politikai mozgások folytán az együtt élő csoportok határait megvonó lélektani, kulturális és vallási határokat nemzetközi jogi érvénnyel bíró politikai határok írták felül, amelynek eredményeként nemzeti kisebbségek és nemzeti többségek jöttek létre.

Ebben a könyvben azt mutatjuk be, miként viszonyul önmagához és a vele együtt élő, kulturális értelemben véve másik nemzeti csoporthoz a magyar kisebbség Dél-Szlovákiában és Romániában. Kárpátalján az árvizek, a Vajdaságban pedig a háborús állapotok megakadályozták bennünket abban, hogy a magyar kisebbség és a vele együtt élő nemzeti többség viszonyát hasonló mód-

² Forrás: Kocsis, 1999, 340.

szerral vizsgáljuk. A szlovéniai helyzetről korábban részletes szociológiai kép született (Székely, 1992). A magyarországi kisebbségek közül egyedül a szlovák kisebbséggel foglalkozunk.

Bár a kép nem teljes, a Kárpát-medence még bőven tartogat felfedezni valót. Legyen tehát ez a jövő feladata.

A szociológiai kutatás

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Kisebbségsszociológiai Tanszéke és a szlovákiai Márai Sándor Alapítvány 1996-ban Kárpát-projekt címen a Kárpát-medencében együtt élő nemzeti többségi és nemzeti kisebbségi csoportok közötti viszonyok szociológiai és szociálpszichológiai vizsgálatába fogott.

A projekt egyik előzménye az International Social Science Survey Project keretében végzett nemzetközi összehasonlító kutatás volt, amelynek előkészítése 1990-től datálható. Az adatfelvételre huszonkét ország részvételével 1995 őszen került sor. Minden országban ugyanazt a kérdőívet kérdezték le.

A projekt másik előzménye a Márai Sándor Alapítvány által kezdeményezett szlovákiai mélyinterjúk etnopszichológiai kutatás és reprezentatív mintán végzett kérdőíves adatfelvétel. Ennek a vizsgálatnak az volt a logikája, hogy a többség–kisebbség viszonyokat kizárólag szlovákok által lakott észak-szlovákiai, valamint a magyarok és szlovákok által egyaránt lakott dél-szlovákiai vidékeken kutatták. Ezáltal a mindennapi érintkezés sűrűségétől befolyásolt differenciális hatások vizsgálatára nyílt lehetőség (Bordás et al., 1996).

Harmadik előzményként említhetjük a magyarországi roma kisebbséggel kapcsolatos rendőrségi reprezentációk szociológiai vizsgálatát, ahol a rendőrminta rétegzésekor különös hangsúlyt fektettünk az érintkezés sűrűségére (Csepeli–Székelyi–Örkény, 1997).

A Kárpát-projekt előkészítése során, 1996-ban, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium támogatásával nyolcvan mélyinterjút készítettünk el. A mélyinterjúkban többségi és kisebbségi hovatartozású személyeket kérdeztünk az együttélés konfliktusairól, saját nemzeti csoportjukról, a másik nemzeti csoportról, a közös történelemértelmezés lehetőségeiről. Az interjúk Magyarországon és a szomszédos országokban készültek.

Ezen előzmények alapján 1997-ben megalkothattunk egy 155 kérdésből álló kérdőívet. A mintát úgy alakítottuk ki, hogy a felvetett problémák mind a román, mind a magyar válaszadók számára értelmezhetőek legyenek. Ez azáltal vált lehetségessé, hogy a kérdések zömét zárt formában tettük föl, amikor is a válaszadók maguk választhattak az előre megadott válaszalternatívák között. A román válaszadókat románul, a magyar válaszadókat magyarul kérdeztük. A vizsgálatot a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem Szociológiai Tanszékével együttműködve, 1997 végén készítettük el.

A Kárpát-projekt keretében 1998 telén Szlovákiában is készítettünk egy vizsgálatot dél-szlovákiai szlovák-magyar reprezentatív mintán. A kérdőív szó szerint megegyezett a romániai vizsgálatban alkalmazott kérdőívvel. A szlovák

anyanyelvű válaszadókat szlovákul, a magyarokat pedig magyarul kérdezték a kérdezőbiztosok. A kérdőív egyes kérdései alapján 1998-ban magyarországi reprezentatív mintán, a magyarországi kisebbségek közül pedig 1999-ben a szlovák kisebbség körében megismételtük a vizsgálatot.

A kérdőív kérdései négy nagyobb egység szerint tagolódtak. Az első tartalmi egység kérdéseire kapott válaszok alapján rekonstruálhattuk, milyen félelmek élnek a megkérdezettekben, és miként látják az ország európai felzárkózási esélyeit, illetve miben reménykednek.

Társadalmi és politikai tudattartalmak

1. Félelmek

Kilenc lehetséges félelemkeltő forrást kínáltunk fel egy kártyán. A megkérdezettek feladata az volt, hogy állítsák rangsorba az egyes félelemkeltő tényezőket aszerint, hogy milyen mértékben tartják aggasztónak azokat.

2. Anómia

A posztszocialista társadalmi átalakulás legitimációjának hiányát mutatják a törvényességre, a jogrendre, a társadalmi egyenlőtlenségekre vonatkozó attitűdök, amelyek vizsgálatára különös figyelmet fordítottunk.

3. Igazságtalanság-élmények

Az igazságtalanság-tudatra vonatkozó korábbi nemzetközi összehasonlító kutatások azt mutatták, hogy a fejlett kapitalista és a posztszocialista, újszülött kapitalista országok igazságtalanság-küszöbe jelentősen eltér egymástól. Csak ezzel az eltéréssel lehetett értelmezni, hogy a posztszocialista országokban igen kis arányban számoltak be az emberek őket ért társadalmi-politikai igazságtalanságokról.

Két kérdéssorozattal próbáltuk feltárni, hogy a Kárpát-medencében élve a magyarok, a románok, a szlovákok milyen igazságtalanságokat tartanak számon. Mindkét kérdésben ugyanazokat az igazságtalanság-forrásokat soroltuk fel, úgy, hogy az első kérdés kapcsán csak az 1990 előtti helyzet rekonstrukcióját kértük, a második kérdésben pedig az 1990 utáni helyzet felidézésére voltunk kíváncsiak.

4. Elégedettség

Nemzetközi kutatási tapasztalat, hogy az emberek a világon mindenütt jóval elégedettebbek az önmaguktól függő körülményekkel, mint az általuk részben vagy egészben befolyásolhatatlan politikai, társadalmi, gazdasági helyzettel. Kíváncsiak voltunk arra, hogy a Kárpát-medencében a különböző nemzeti hovatartozású emberek közül hányan és mennyire elégedettek.

5. A saját ország helyzetének észlelése

A megkérdezetteknek átadtunk néhány kártyát, amelyeken kilenc kelet- és közép-európai ország neve szerepelt. Arra kértünk mindenkit, hogy rangsorolja

az egyes országokat életszínvonal, a kulturális élet gazdagsága, érvényesülési esélyegyenlőség, valamint az emberi jogok megvalósulása szerint.

6. Euroatlanti integrációs várakozások

A kérdés idején Magyarországon napirenden volt a NATO-csatlakozás, megkezdődtek az Európai Unióval való tárgyalások. Szlovákia és Románia ezzel szemben érezhetően lépéshátrányba került. Arra voltunk kíváncsiak, hogy ez a különbség milyen érzéseket kelt a nem magyarországi magyar és nem magyar polgároknál.

7. Autoritarianizmus, tanult tehetetlenség

A szlovákiai és a magyarországi kérdőívbe felvettünk néhány állítást, amelyekkel a tekintélyelvűséget és a tanult tehetetlenségre való fogékonyság mértékét kívántuk felderíteni. Mindkét tünetcsoportról gyanítottuk, hogy magyarázó változóként közrejátszanak az etnocentrizmus, a rigid nemzeti azonosulás gyanakvást és idegenkedést tápláló érzéseinek fennmaradásában.

Nemzeti identitás

A második blokkban helyeztük el a nemzeti identitás egyes összetevőire vonatkozó kérdéseket.

1. Nemzeti érzés

A mindennapi szóhasználatban büszkeségként emlegetett természetes pozitív érzés a Kárpát-medence minden nemzeti csoportjában elevenen él. Különbségek legfeljebb az intenzitás mértékében lehetnek.

Az identitás pozitív eleme élteti az „itt élned, halnod kell” hazafias maximumát. A kérdőívben számos kérdés vonatkozott arra, hogy a megkérdezettek készen állnak-e arra, hogy elhagyják szülőföldjüket.

2. Politikai és kulturális nemzeti identitás

A közép- és kelet-európai nemzetállamok jellegzetes problémája, hogy a nemzet kulturális határai nem esnek egybe az állam politikai határaival, amelyen belül az állampolgárok élnek. Következésképpen mindegyik közép- és kelet-európai államban találunk kisebbségeket, amelyek tagjai állampolgárként a többségi nemzet tagjainak nevezhetik magukat, azonban kulturális és érzelmi hovatartozás szerint a saját nemzeti csoport tagjainak gondolják magukat, és ezt az elképzelést nem hajlandók az állampolgári meghatározáshoz igazítani.

3. Etnocentrizmus

A nemzeti azonosulásból táplálkozó etnocentrizmus a saját nemzet más nemzetekkel való összehasonlításának fölényérzetet biztosító archaikus mintája. Az összehasonlításra vállalkozók előszeretettel hivatkoznak elvileg mérhetetlen és ily módon összehasonlíthatatlan kulturális, politikai, erkölcsi teljesítményekre. Az etnocentrizmus részint a saját csoport felülbecslését, részint a másik

csoport lebecsülését foglalja magában. Annál markánsabb az etnocentrizmus, minél egyértelműbben és minél kiterjedtebben társul a másik nemzet lebecsülése a saját nemzet felülbecsléséhez. A kérdőívben nyolc állítás segítségével mértük fel az etnocentrikus, illetve anti-etnocentrikus potenciált.

4. Auto- és heterosztereotípiák

Egy friss, közép- és kelet-európai nemzeti auto- és heterosztereotípiák természetét kutató, nemzetek közötti összehasonlító vizsgálat kettős struktúrára derít fényt. A vizsgálat eredményei alapján az egyik struktúra a *kompetencia* köré csoportosul, míg a másik struktúra magja a *moralitás* (Poppe, 1998).

Mivel a Kárpát-medence országaiban a politikai és a kulturális nemzeti identitás nem feltétlenül esik egybe, a saját csoport és a másik csoport definiálásakor mind az állampolgárság mind a kulturális nemzeti identitás szempontjait figyelembe vettük. Ezáltal minden egyes válaszadó – ha akart – négy célcsoportot tudott sztereotipizálni.

A kérdőívben négy-négy jelző segítségével jelenítettük meg a kompetencia és a moralitás dimenzióit. Mindkét dimenzió esetében a négy jelző közül kettő pozitív, kettő negatív értékirányultságot fejezett ki.

A sztereotípiák dimenziószerkezete

	Pozitív	Negatív
Erkölc	segítőképz toleráns	erőszakos önző
Kompetencia	intelligens versenyszellemű	lusta tehetetlen

A kérdőív segítségével azt kérdeztük meg, hogy a fenti táblázatban ismertetett tulajdonságok a megkérdezett megítélése szerint milyen mértékben jellemzik a magyarok, a románok és a szlovákok politikai határok által elválasztott csoportjait.

Többség–kisebbség viszony

A kérdések harmadik nagy csoportjában azt vizsgáltuk, hogy a megkérdezettek miként ítélik meg és miként élik meg a maguk életében azt a viszonyt, amelynek egyik résztvevője a kulturális értelemben vett nemzeti többség, a másik pedig a kulturális értelemben vett nemzeti kisebbség.

1. Társadalmi távolság

A különböző csoportok egymás iránt érzett közelségének és távolságának mérésére alkalmas – egykor Bogardus által konstruált – skála segítségével megmértük a többségi és kisebbségi csoportok egymás közötti távolságát. A skála egyúttal arra is lehetőséget nyújtott, hogy más csoportok, például a cigányok, a zsidók és a németek iránt érzett távolságot is megmérjük.

2. Társas kapcsolatok hálózata

A network-elemzés során a kölcsönkérés, a segítségkérés, a vendégfogadás és a vendégjárás, valamint a protekciókérés dimenzióit térképeztük föl.

3. Konfliktustudat

Egyszerű, igennel vagy nemmel megválaszolható kérdést tettünk föl a megkérdezetteknek arról, hogy látnak-e vagy sem konfliktust a többség és a kisebbség között.

4. Konfliktusoptika

A konfliktust észlelő válaszadókat mindkét csoportban arra kértük, hogy egy tizenöt tényezőt tartalmazó listából jelöljék meg, hogy véleményük szerint mely tényezők súlyosbítják és mely tényezők enyhítik a konfliktust, és melyek a konfliktus szempontjából irreleváns tényezők. A lista egyaránt tartalmazott a többséggel és a kisebbséggel kapcsolatba hozható tényezőket. Ezenkívül azt is kérdeztük, hogy milyen szerep tulajdonítható olyan semleges nemzetközi tényezőknek, amelyek nem vesznek részt a nemzeti látószögek által meghatározott játszmákban.

5. Szimbolikus és reális konfliktusok

A szimbolikus konfliktusok egyik forrása az eltérő nemzeti történelmi narratívák ütközése. Másik, részben szimbolikus, részben gyakorlati fontosságú konfliktus a kisebbség nyelvi jogainak a többség által történő el nem ismerése. Látszólag lélektani jelentőségű konfliktusforrás a gyanakvás, amely a másik fél kulturális, politikai és gazdasági térfoglalásában véli felfedezni a konfliktus okát. Ugyanakkor az efféle beállítódás önmagát beteljesítő jóslatként nem egyszerűen anticipálja, hanem létre is hozza a csoportközi konfliktust.

A kutatás során többváltozós elemzési technikával létrehozzuk a Kárpát-medencei térségben megfigyelhető interetnikai konfliktuspercepció modelljeit. A modell révén azonosítjuk a konfliktus-látókat és a harmónia-látókat, és végül meghatározzuk az interetnikus konfliktus és harmónia etnoökológiai és szociodemográfiai hátterét.

A mintavétel

Az erdélyi és a dél-szlovákiai vizsgálatban többlépcsős, rétegzett mintavétellel dolgoztunk. Az első lépésben a településeket csoportosítottuk etnikai szerkezetük szerint. Három típust alakítottunk ki: a magyar többségű, a paritásos és a román, illetve szlovák többségű településeket. Mindhárom településtípusból mintát vettünk, a településnagyságokat is figyelembe véve. A településeken belül Leslie Kish módszerével vettünk mintát, külön mintavételi egységként kezelve az ott élő magyarokat, illetve románokat/szlovákokat. Amikor az erdélyi mintát együttesen kezeljük, akkor a románok számarányát a valóságnak meg-

felelő mértékben felsúlyozzuk. A dél-szlovákiai mintában a népszámlálási adatoknak megfelelően a demográfiai adatok szerinti reprezentativitást és a valós magyar–szlovák arányt is súlyozással biztosítottuk. A négy almintá legfontosabb paraméterek szerinti megoszlását a Függelékben közöljük.

A magyarországi szlovák kutatás mintáját többlépcsős technikával alakítottuk ki. Azokból a Békés és Nógrád megyei településekből választottuk ki a mintába tartozó településeket, ahol a helyi általános iskolá(k)ban szlovák nyelvoktatás folyik. (A kéttannyelvű iskolák száma túlságosan kicsi ahhoz, hogysem ezekre alapozva végezhetjük volna a mintaválasztást.) A kiválasztott harmincegy település között öt város és huszonhat falu volt. A mintában magas a falun élők aránya (70 százalék), ez a Szlovák Kisebbségi Önkormányzatok adatai szerint megfelel az önmagukat szlováknak vallók településjelleg szerinti megoszlásának. Az iskolai végzettség szerinti megoszlás (a felsőfokúak aránya 14, az érettségizetteké 28 százalék) is jól közelíti a településjelleg által módosított magyarországi megoszlást.

A magyarországi magyarokat a szokásos véletlen mintavétellel kiválasztott ezerfős populáció reprezentálja.